

Кізлова А.А.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

МІСЦЯ ПОХМУРОГО ТУРИЗМУ В ЗВІТАХ ПРО СТУДЕНТСЬКІ Й УЧНІВСЬКІ ЕКСКУРСІЇ ДО КИЄВА (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті визначаються ключові особливості включення місць похмурого туризму до звітів про екскурсії студентства й учнівства до Києва на початку ХХ ст. З урахуванням того, що друком виходили не всі звіти екскурсій, було опрацьовано опубліковані звіти 45 груп із різних місцевостей Російської імперії. 12 груп представляли єпархіальні жіночі училища, 8 – гімназії, 8 – церковно-парафіяльні школи, 6 – духовні семінарії, по 2 – духовні училища та реальні училища, по 1 – школу грамоти, духовну академію, жіночу церковно-вчительську школу, залізничне училище та училище для незрячих. Аскольдова могила з церквою, кладовищем і краєвидами навколо була хоч і не обов'язковою, проте важливою складовою екскурсійних маршрутів. Екскурсанти не оминали й нагоди поспостерігати за похороном чи поминальною відправою, що, власне, найповніше відповідає контексту похмурого туризму, хоч і в блідому відтінку. Фокуси переважної уваги склалися залежно від рівня підготовленості та настроїв екскурсантів. Могили в Михайлівському Золотоверхому, Софійському та Успенському соборах потрапляли до звіту залежно від організаційних зусиль керівників груп, того, чи супроводжували там групу додатково. (Не)згадування та оцінка у звітах могил З. Іскри, В. Кочубея та П. Столипіна, ймовірно, залежали від ставлення авторів до названих персоналій. Усі групи, у звітах яких ідеться про поховання З. Іскри та В. Кочубея, побували в Києві після врочистостей до 200-річчя Полтавської битви, котре, ймовірно, й актуалізувало могили як суспільнозначущі місця пам'яті. Лише колону на місці падіння О. Дрентельна з коня, з погляду класифікації місць похмурого туризму можна віднести до «місць-святинь». Точки скупчення жєбраків не мають окремого підрозділу в названій класифікації, ймовірно, потрапляли до звітів лише у виняткових випадках, проте згадки про них засвідчують інтерес екскурсантів і до такої сторони життя. Найбільше уваги у звітах приділено суто поховальним пам'яткам. Перспективним є порівняння в контексті похмурого туризму досвіду екскурсантів у Києві та в інших населених пунктах уздовж маршрутів.

Ключові слова: Київ початку ХХ ст., турист, екскурсія, Аскольдова могила, надгробок, собор.

Постановка проблеми. Згідно з циркулярами Міністерства народної освіти № 20185 від 2 серпня¹ 1900 р. і від 15 серпня 1902 р. про рекомендацію проводити пізнавальні прогулянки й поїздки для учнівської та студентської молоді [68, с. 48], попри наявність скептиків, які вважали ці подорожі занадто блискавичними для набуття вражень, котрі надовго залишилися би в пам'яті учасників [50, с. 133], такі заходи стрімко поширювалися по Російській імперії на всіх рівнях освіти. Отже, дослідження молодіжних навчальних екскурсій, зокрема їх маршрутів та організаційних аспектів проведення, дасть змогу суттєво поглибити розуміння розвитку не лише власне туристичної інфраструктури, але й освіти в Російській імперії загалом та її окремих регіонах зокрема.

¹ Тут і далі дати наводяться за Юліанським календарем.

З 2011 р. відзначено бурхливе зростання інтересу науковців до проблематики похмурого туризму [90, р. 276]. Було виділено його відтінки туризму, такі як чорний (ознайомлення з суто темними сторонами життя/смерті), блідий (з мінімальним інтересом до самої смерті), два типи сірого (як проміжного між чорним і блідим) [92, р. 3–22]). Під назвою «похмурий туризм» цей багатогранний феномен виокремився в 1990-х рр. у складі так званого «нішевого туризму» [89, р. 43], а інтерес до об'єктів, котрі розглядаються в його контексті (місця катастроф; місця масових насильницьких смертей; містичні місця; некрополі [8], «місця-святині» на місці чийсь смерті, зазвичай, створені невдовзі після інциденту, який призвів до неї [25, с. 106]), почав швидко зростати з другої половини ХХ ст. [17, с. 20]. Втім, такі місця були доступні для відвідування в різні часи, зокрема

й у досліджуваній період. Одним із напрямів, популярних серед мандрівників, у цей час був Київ [Див. напр.: 4; 64], завдяки чому історія відвідування міста з туристичною метою заслуговує на поглиблене дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У навчальних виданнях з історії туризму в Україні [1, с. 57–61; 34, с. 96–101; 72, с. 23–47], автори котрих, щоправда, не є істориками за фахом [2; 23; 35; 49; 69; 73; 75], на тому, чи були такі місця популярні й наскільки в Україні початку ХХ ст., не наголошується. М. Грабар, М. Кашка та С. Іваниця, котрі зосередилися на перспективах похмурого туризму, відзначили різноманіття в українській історіографії праць з некрополістики, що можуть допомогти в розвитку цього напрямку, проте не є розвідками з його історії [17, с. 19]. М. Казьмирчук у статті про меморіальний та ностальгійний туризм коротко зупинилася на зв'язку між ними й похмурим туризмом [26, с. 24], також радше з погляду перспектив розвитку, а не історії туризму.

Постановка завдання. Мета статті: розв'язати таку **невирішену частину загальної проблеми** – визначити ключові особливості включення місць похмурого туризму до звітів про екскурсії студентства й учнівства до Києва на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. З урахуванням того, що друком виходили не всі звіти екскурсій [див. напр.: 11, с. 372, 476, 477, 527; 12, с. 251–252–258, 268; 18, с. 77; 19, с. 81], було опрацьовано опубліковані звіти 45 груп із різних місцевостей Російської імперії. 12 груп представляли єпархіальні жіночі училища [6; 7; 14; 15; 16; 20; 21; 22; 31; 33; 40; 41; 42; 44; 46; 48; 79–81], 8 – гімназії [4; 38; 51; 56; 58; 63; 82; 85], 8 – церковно-парафіяльні школи [39; 52; 59; 60; 61; 76; 77; 87], 6 – духовні семінарії [29; 47; 57; 70; 74; 86], по 2 – духовні училища [9; 43], вчительські семінарії [27; 36] та реальні училища [71; 84], по 1 – школу грамоти [54], духовну академію [65], жіночу церковно-вчительську школу [83], залізничне училище [10, с. 284–285] та училище для незрячих [88].

У 15 з цих оповідей згадок про дотичні до похмурого туризму місця немає [10, с. 284–285; 29, с. 478–483; 36, с. 53; 42, с. 43; 43, с. 55–56; 44, с. 193; 46, с. 477–478; 51, с. 111; 54, с. 1038–1041; 57, с. 404–407; 59, с. 505–513; 65, с. 1–16; 91, с. 1229–1232; 71, с. 80; 74, с. 1812–1814]. В описі однієї з поїздок подібні відвідування теж не описані, проте, підсумовуючи, авторка зазначила, що вже дома діти-екскурсанти розпо-

відали їй свої враження про Аскольдову могилу [60, с. 169]. Тож не можна виключити, що певна пам'ятка, не зазначена у звіті, все-таки входила в маршрут, хоч і як другорядна для укладача матеріалу порівняно з описаними чи принаймні названими.

В. Гіацинтов побіжно відзначив, що учні Маріупольського реального училища та учениці Маріїнської жіночої гімназії Маріуполя, котрі відвідали Київ 1914 р., серед іншого оглядали пам'ятники імператорові Олександрові II та П. Столипіну [84, с. 13]. Швидше за все, йшлося про монумент, установлений у вересні 1913 р. на Думському майдані [67], а не про надгробок на могилі діяча.

У звітах 23 із решти 29 груп ідеться про Аскольдову могилу [7, с. 728; 9, с. 505; 16, с. 142–144; 22, с. 1116; 20, с. 705–706; 27, с. 24–26; 32, с. 341; 38, с. 623; 39, с. 1422–1423; 41, с. 119; 47, с. 701; 61, с. 1002; 56, с. 369; 70, с. 19; 76, с. 1033; 77, с. 918; 81, с. 782; 82, с. 22; 83, с. 401; 85, с. 97–101; 86, с. 406; 87, с. 911]; 10 – про княжі надгробки в Софійському соборі [6, с. 675; 14, с. 75; 22, с. 1121; 27, с. 78; 40, с. 88; 48, с. 591; 77, с. 918; 79, с. 720; 82, с. 21; 88, с. 5]; восьми – про могили З. Іскри та В. Кочубея [4, с. 37; 6, с. 727; 14, с. 70; 31, с. 620–623; 33, с. 360; 48, с. 590; 52, с. 791; 58, с. 90]; п'яти – про могилу П. Столипіна [4, с. 37; 14, с. 70; 31, с. 620–623; 33, с. 360; 58, с. 90]; п'яти – про надгробки Успенського собору Києво-Печерської лаври [15, с. 114; 48, с. 588–589; 52, с. 791]; однієї – про надгробки Михайлівського Золотоверхого собору [27, с. 43–44], однієї – про колону О. Дрентельна [27, с. 6–7]; ще в чотирьох звітах згадуються точки скупчення жебраків [21, с. 1093; 48, с. 590; 63, с. 16–17; 80, с. 761] – місця, котрі теж можна умовно віднести до «похмурих» через концентрацію там людських страждань.

У звітах груп із церковно-парафіяльних шкіл хутора Верескуни на Полтавщині (відвідали Київ 1903 р.) [76, с. 1033], а також Миколаївської церкви містечка Сенчі єпархії (1904 р.) [61, с. 1002] й сіл Високе та Колісники в тій самій губернії (1910 р.) [39, с. 1422–1423]; жіночої гімназії м. Устюжна Вологодської губ. (1910 р.) [56, с. 369]; Тульської чоловічої гімназії (1910 р.) [38, с. 623]; Козелецької гімназії (Чернігівська губ.) (1914 р.) [4, с. 37] про Аскольдову могилу згадується без ніяких коментарів, можливо, через стислість самих матеріалів і бажання хоча б зазначити в них усі відвідані місця.

Звіт групи з Могилівської духовної семінарії (1911 р.) містить указівку на те, що було оглянуто

«мавзолеи исторической Аскольдовой могилы» [47, с. 701], а вихованки й викладачі Чернігівського єпархіального жіночого училища того самого року милувалися з Аскольдовою могилою чудовим краєвидом у бік Дніпра [7, с. 728], як і група з дворічної церковно-парафіяльної школи Єлецького міського собору (Орловська губ.) 1910 р. [87, с. 913] (ймовірно, останні оглядали пам'ятку двічі [87, с. 912–913]). Тобто попри побіжність, ці згадки про Аскольдову могилу чітко акцентовані й дають змогу зрозуміти пріоритети кожної з названих груп – інтерес до минулого чи до сучасності.

Укладач звіту про поїздку учнів Пінського духовного училища лише констатував, що ліворуч від Микільського військового собору є Миколаївське кладовище, де, за переказом, збереглася могила Аскольда (в хрещенні Миколая). Над могилою – кругла церква, а під нею склеп [9, с. 505], тобто навів загальнопоширену інформацію. При цьому про якісь враження чи конкретний досвід самої групи не йдеться.

Суто дії екскурсантів перелічено у звіті Варшавської VI гімназії (1912 р.): вийшли на Аскольдову могилу через двір Микільського монастиря, оглянули кладовище, згадали історію Аскольда й Діра, помолились у церкві, сфотографувалися групою біля Аскольдової могили й через нижнє шосе пішли до Києво-Печерської лаври [85, с. 98–99].

Щодо звітів, у яких містяться оцінкові коментарі про Аскольдову могилу, то перебування там вихованців Курської вчительської семінарії 4 квітня 1901 р. [27, с. 23] їхній керівник описав дуже докладно. Екскурсанти скористалися двогодинною перервою між чаюванням та обідом у Києво-Печерській лаврі, щоб побувати на Аскольдовій могилі, котру охарактеризовано як невелике, аристократичне кладовище, котре займає виступ Печерської височини [27, с. 24], яка терасами спускається до Дніпра. Увагу груп привернули розкидані на рівному майданчику й по терасах могили з «превосходными, драгоценными, художественной работы памятниками» [27, с. 25]. Мандрівники (принаймні керівник) прийшли до висновку: за вінками, які висять на надгробках, видно, що навесні та влітку ті вкриваються розкішними квітами, не тільки оранжерейними, як деякі прикрашені й навесні, а і тими, що виростили на волі [27, с. 25]. Цікавим є підсумок: «Никого из выдающихся исторических лиц на Аскольдовой могиле не похоронено» [27, с. 25]. А вже в путівнику М. Сементовського, з яким керівник групи Ф. Кашменський, автор звіту, порадив

ознайомитися вихованцям, зазначено, що на Аскольдовій могилі з 1820 р. спочиває князь Д. Кантакузин [62, с. 162]. Отже, група мала уявлення дуже високі очікування від рівня значущості діячів, щоб охарактеризувати їх як видатних.

Оглянувши могили, група ввійшла в невелику круглу церкву на кладовищі, прочитала напис про зв'язок храму з імператором Миколаєм I, помилювалися стінним живописом (наведено короткий його опис) [27, с. 25]. Про напис згадується в рекомендованому групі ще вдома путівнику за редакцією В. Бублика [5, с. 74]. По черзі, двома партіями, туристи зі свічками спустилися в усипальницю під церквою до могили загиблого від рук Олега 882 р. «князя-христианина Аскольда» [27, с. 26]. Їхню увагу привернула плита, вкрита парчею, на місці могили князя, а також те, що тут поховані й інші «частные лица» [27, с. 26]. Докладно описано й панораму, якою встигли помилуватися з гори, щоб повернутись у Лавру якраз до обіду [27, с. 26]. Тож група повноцінно використала дві години: час ходи від Лаври в звіті оцінили в 20–25 хв. [27, с. 24], виходить, на огляд Аскольдової могили залишилося приблизно від 1 год. 10 хв. до 1 год. 20 хв.

Група з Волинського єпархіального жіночого училища, за спостереженням її керівника – укладача звіту, 21 червня 1903 р. вийшла, прийнявши благословення єпископа Сильвестра, в «умилєнні» [81, с. 782], тож усі вирушили на кладовище, на знамениту Аскольдову могилу, як у місце, «способное поддержать наше настроение» [81, с. 782]. У звіті висловлено захоплення навколишньою красою, настільки великою, що тут зовсім не йдуть до голови думки про смерть, – квітами, розкішними пам'ятниками, а також іще життєстверднішим краєвидом, який веде кудись у безмежний простір. Додано також короткий опис побаченого з гори, Миколаївської церкви (з дуже стислим екскурсом в історію: сюди приплив Олег з дружиною, тут убив Аскольда і Діра, сказав, що це буде мати руських міст) [81, с. 782]. Не зазначено, скільки часу екскурсанти провели на Аскольдовій могилі, проте, ймовірно, менше за попередніх, бо, швидше за все, не спускалися до склепу.

Учнів двокласної школи з Чернятина на Поділлі 29 травня 1903 р., за спостереженням учителя-керівника, вразило все: «и прелестные цветники, окружавшие могилы усопших, и эти великодушные памятники необыкновенно дорогой и художественной работы» [77, с. 918–919]. Опису церкви, панорами чи вражень від цього у звіті немає. Швидше за все, було висвітлено тільки те, на що діти звернули найбільшу увагу.

21–22 травня 1904 р. [83, с. 399] група з Бого-словської церковно-вчительської школи в с. Бого-словка Тульської губ. після відвідування Києво-Печерської лаври ходила, як це визначила одна з екскурсанток А. Щеглова, на Аскольдову могилу з церквою св. Миколая та кладовищем при ній. Там усюди з землі потужно пробивалася на світло густа зелень з різноманітними квітами, приховуючи сумні могили. Деінде в таємничому мороку з гілок бузку, білої акації, тьмяно світилися золочені хрести й напівстерті від часу літери написів. «Мы свертывали изъ одной аллеи въ другую, читая трогательные эпитафии на крестахъ и памятникахъ и печально задумываясь надъ ними» [83, с. 401], – відзначила А. Щеглова й додала, що з кладовища відкривався чарівний краєвид на Дніпро та Задніпров'я [83, с. 401].

У звіті про про екскурсію вихованок Оренбурзьких жіночих гімназій улітку 1908 р. (писала, найімовірніше, учениця, бо серед учителів та інших працівників особи з даними «Е. Шнейдеръ» немає [3, с. 35–37]) насамперед відзначено красивий краєвид з Аскольдової могили, ще й підкреслено, що особливо гарний він при сонячному сьйві. Вказано, що власне Аскольдова могила – це невелика кругла церква Миколая Чудотворця, котра біліє, оточена високими деревами, на крутому уступі Дніпра, в котрій у склепі похований князь Аскольд, у хрещенні Миколай. Навколо неї кладовище. За спостереженням автора звіту, мабуть, тут спочивають лише заможні люди, бо серед багатих склепів і мармурових пам'ятників не виявилось жодного «покосившагося дерев'яного креста» [82, с. 22]. Впадає в око характеристика «покосившагося», котру проасоційовано саме з бідністю, а не з від'їздом, хворобою, смертю чи недбалістю близьких покійного, адже цілком можливо встановлювати міцно й підтримувати доглянутими навіть дерев'яні хрести.

Група з Красноярської духовної семінарії (16 червня 1908 р.) зазирнула на Аскольдову могилу мимохідь, дорогою з Лаври до Міського музею. У звіті підкреслено, що там похований перший київський князь-християнин Аскольд, якого вбив Олег 882 р., над могилою збудовано невелику круглу церкву Св. Миколая, на вигляд – нічого особливого. Екскурсанти оглянули печеру, кілька багатих пам'ятників і пішли було до виходу, але зустріли поховальну процесію. Оскільки група встигла визначити, що ховали офіцера, досить іще молодого, причому, що це не та процесія, яка трапилася на очі дорогою трохи раніше (коли покійного, очевидно, офіцера, супроводжувала маса

військових чинів, зокрема багато солдатів з рушницями, військовий оркестр на конях, а попереду йшли духовенство та півчі у формі) [70, с. 19], похорон привернув окрему увагу.

У звіті групи з Харківського єпархіального жіночого училища (15 червня 1910 р.) йдеться про відвідування багатого кладовища на високому березі Дніпра, центром якого є невелика церква, названа могилою Аскольда. Враження передані стисло: «Гуляя между могилъ, любуюсь богатыми идейными памятниками, мы встрѣтили одну знакомую фамилию: Брянцевой, Маріи Георгіевны, съ трогательной эпитафией. Мы всѣ невольно окружили могилу покойной супруги нашего Архипастыря, высокопреосвященнаго Арсенія» [20, с. 705–706], – проте дуже інформативно. Адже для того, щоб знайти могилу знайомого, не знаючи, яка вона на вигляд, треба достатньо уважно читати надгробні написи.

У звіті групи з Кишинівського єпархіального жіночого училища (20 червня 1911 р.) з Аскольдову могилу, відвідану дорогою зі Старого Києва до Лаври, названо наймальовничішим куточком у Києві й кладовищем, де похована вся київська знать [41, с. 119]. Щодо могил, описано «богатѣйшіе памятники» [41, с. 119] та якнайрозкішніші квітники навколо них. Згадано, що місце так називається, бо тут поховано одного з перших руських князів Аскольда, якого вбив Олег. Не залишилися поза увагою і навколишні краєвиди. Миколаївську церкву зі склепом не описано [41, с. 119], можливо, група не мала достатньо часу на відвідування.

Для групи з Вятського єпархіального жіночого училища (22 червня 1911 р.) Аскольдова могила стала одним із найкрасивіших місць Києва. З особливостей місця підкреслено досить великий розмір кладовища й те, що воно всуціль заросло деревами з безліччю красивих квітів. Надгробки охарактеризовано як найрізноманітніші – з мармуру, бронзи, скромного каменю, додано, що «Всевозможные вѣнки обвиваютъ затѣйливо-красивые памятники» [22, с. 1116]. Згадано й прості дерев'яні хрести [22, с. 1116]. З урахуванням уже згаданого відгуку про відсутність на цвинтарі похилених дерев'яних хрестів, якщо з поля зору відповідної групи не випали ті, котрі перебували в хорошому стані, можна припустити, що дерев'яні хрести встановлювали тимчасово над свіжими похованнями.

Безпосередньо Аскольдовою могилою в звіті названо досить великий темний склеп біля самого кладовища, освітлений тільки лампадкою та

кількома тьмяними свічками. Із вислову: «Простая гробница свидетельствует о мѣстѣ упокоившихся князей-мучениковъ» [22, с. 1116], – помітно, що відвідувачі або безпосередньо на місці, або задалегідь (хоча зайти на Асколодову могилу вирішили дорогою з Києво-Печерської лаври на ночівлю в І Київському єпархіальному жіночому училищі, що на Липках [21, с. 1087, 1093], не можна виключити запланованість її обов'язкового відвідування під час поїздки), або пізніше отримали інформацію, що там похований не лише Аскольд, а й Дір.

Помилувалася група й Дніпром та лівим берегом, розгорнуто описано краєвиди [22, с. 1116], тож вона мала змогу не поспішати.

Вранці 12 червня 1911 р. наступного дня екскурсанти з Вологодської духовної семінарії вирушили до Аскольдової могили й «осмотрѣвъ этотъ памятникъ, разбрелись но кладбищу, гдѣ похоронены многіе выдающіеся дѣятели Кіева» [86, с. 406]. Імовірно, ця група теж вважала власне Аскольдовою могилою Миколаївську церкву зі склепом князя.

У звіті наголошується, що особливо привертає увагу могила відомого протоієрея Іоанна Наумовича – «южнорусскаго борца» [86, с. 406] – москвофіла родом з Галичини, попри нетривале перебування в самому Києві [66, с. 1–2], не відокремленого в тексті від видатних діячів міста.

Випускниці й учителі Вологодського єпархіального жіночого училища, які відвідали Аскольдову могилу в кінці червня 1911 р. У звіті групи згадано невелику церкву з кладовищем при ній, прикрашені зеленню та квітами могили, розкидані по уступах гір, розлогі дерева, різноманітні кущі, надгробки й хрести, чудовий краєвид на Дніпро й Лівобережжя [32, с. 341]. Підкреслено, що екскурсантки довго дивилися на Аскольдову могилу з одного боку та на Дніпро з другого, бо все це зачаровує погляд і «заставляєть забыть, что здѣсь – убѣжище мертвыхъ» [32, с. 341], хоча не очевидно, чи стосується цитата позиції всієї групи, чи лише її керівника, що й написав звіт.

Дуже розгорнуто висвітлено відвідування Аскольдової могили в звіті Стахеївського єпархіального жіночого училища в м. Єлабуга Вятської губернії (19 червня 1912 р.). До Аскольдової могили група спустилася широкою мощеною дорогою [16, с. 142] та ввійшла на кладовище через ворота. Описано, що могили під тінню та шепотом листя, всюди пам'ятники (мармурові надгробки, бронзові хрести й мавзолеї), які вражають красою: «всѣ чудной работы, полны изящества

и красоты: зеленые вѣнки вѣнчаютъ почившихъ, цвѣтники и газоны ласкають нашъ взоръ, птички услаждаютъ нашъ слухъ, пчелки жужжатъ и бабочки порхають. Здѣсь жизнь и смерть; здѣсь торжество красоты и царство вѣчнаго молчанія. Какъ все это несомѣстимо и какъ все это гармонично здѣсь...» [16, с. 143]. Після такого емоційного відступу висвітлено, як група підійшла до невеликої кладовищенської церкви класичного стилю, де сторож запалив свічку й пішов попереду в склеп, аби всі зозглянули при свічках невеликий надгробок, під яким, за переказом, лежить прах князя-християнина [16, с. 143]. Описано кілька малих сходинок і темряву в підземеллі. Автор звіту навів і коротку історію місця: тут похований перший київський князь, дружинник Рюрика, Аскольд, у християнстві Миколай, убитий за наказом Олега 882 р. Над могилою його у глибоку давнину звели церкву св. Миколая. Сучасну ж – 1810 р. Вказано, що звідси й саме кладовище, де ховають переважно багатих, отримало назву Аскольдової могили [16, с. 143]. Можливо, основну інформацію викладено з використанням путівника за ред. В. Бублика [5, с. 74]. Із інших похованих у склепі відзначений видатний російський богослов, автор догматичних праць, незрячий єпископ, подвижник Сильвестр Малеванський, який довго був ректором і професором Київської академії й над чією могилою створили малий храм св. прп. Сильвестра з жертвником над самим гробом святителя [16, с. 143]. Охарактеризовано й доріжки, квітники, клумбочки, газони на кілька уступів нижче за церкву, приємний аромат і гарні краєвиди на Дніпро [16, с. 143], широкий оглядовий майданчик іще нижче, можливість посідіти на лавці й на траві, щоб помилуватися краєвидами [16, с. 144]. До того ж у звіті віддзеркалено, як серед чарівної картини раптом пролунали звуки поховального співу: «Подходимъ ближе: сѣдой старичекъ священникъ служить панихиду. Приятное, мелодичное пѣніе, нѣсколько отличное отъ нашего, приковало насъ и мы долго стояли и слушали его» [16, с. 144]. Автор звіту, керівник групи, наголосив, що вихованки довго не хотіли йти з Аскольдової могили й підсумував, що вона не дарма приваблює масу туристів, а не побувати там, як багато хто каже, значить не побувати в Києві [16, с. 144]. Загалом яскраво помітно, що пам'ятка була не проміжною, а однією з основних у маршруті екскурсії.

На відміну від Аскольдової могили, виокремленої як самостійне місце відвідування, деякі поховання перебували всередині храмів, повз які не

пройшла жодна з 45 досліджуваних груп: Михайлівського Золотоверхого, Софійського соборів та Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Гробниці засновника Михайлівського Золотоверхого собору Святополка (Михайла) Ізяславича (помер 1113 р.) – в ніші, в передньому приділі, та його дружини Варвари – навпроти – оглядала згадана група з Курської вчительської семінарії [27, с. 43–44]. Керівник групи Ф. Кашменський іще дома порадив книги для опрацювання, заздалегідь поїхав до Києва, щоб прокласти маршрут між найважливішими місцями та знайти найбільш придатне житло для групи [27, с. 6–7], тобто дуже ретельно підготував підопічних до екскурсії. В рекомендованих виданнях ідеться про названі поховання якраз із зазначенням року смерті Святополка Ізяславича та локалізації обох надгробків у соборі. В. Д. Бублик уточнив, що ці надгробки не давні, у звіті про це не йдеться [5, с. 90–91; 62, с. 59], тож, імовірно, первинним був інтерес саме до княжих персон, а не до їхніх поховань як таких.

Щодо Софії Київської, у звітах зазвичай згадується огляд гробниці Ярослава Мудрого [6, с. 675; 27, с. 78; 40, с. 88; 48, с. 591; 77, с. 918; 79, с. 720; 82, с. 21] (іноді з коротким описом її самої [22]) чи й гробниці, й місця [14, с. 75] та гробницю Володимира Мономаха – з [14, с. 75; 48, с. 591; 79, с. 720] чи без [88, с. 5] уточнення «за переказами».

У звіті Одеського єпархіального жіночого училища підкреслено, що обидві гробниці належать до «пам'ятниковь родной старины» [48, с. 591], очевидно, в значенні «давньоруської».

У звіті групи з Кишинівського єпархіального жіночого училища другу велику кам'яну домовину атрибутовано як належну, за переказом, святому князю Володимирі [40, с. 88]. Можливо, так зрозуміла пояснення в соборі авторка тексту, одна з екскурсанток. Судячи зі списків випускниць училища, це Ніна Рошка, котра 1911 р. мала бути залишена на повторний курс через хворобу та звільнена за несплату, проте 1912 р. все-таки закінчила навчання за I розрядом [13]. Те, чому перед надсиланням матеріалу до «Кишиневских єпархиальных ведомостей» або під час його перебування в роботі редколегії неточність не було виправлено, потребує окремого дослідження з урахуванням місцевого контексту.

Вихованка Вятського єпархіального училища (випуск 1911 р.) Віра Домрачева [28, с. 615], котра зі своєю групою побувала в Софійському соборі 24 червня 1911 р. [22, с. 1121], лише на чотири дні пізніше за Н. Рошку [40, с. 88], зазначила: «Здѣсь

же, говорятъ, похороненъ Владимиръ Мономахъ, но мѣсто его могилы не указываютъ» [22, с. 1121]. У звіті не йдеться про те, чи супроводжував хтось групу по храму (натомість групі з двокласної Чернятинської школи гробниця Ярослава Мудрого «была показана» [77, с. 918] в ході організованого супроводу, ймовірно, когось із кліриків [77, с. 918]), тож не досить зрозуміло, хто мав би вказати, де поховання князя.

Особливим є досвід вихованців Харківського училища для незрячих, які 4 липня 1904 р. вивчали гробниці Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха на дотик [88, с. 5]. Сам звіт досить стислий, тож більше подробиць там немає.

Групу з Одеського єпархіального жіночого училища 1909 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври зустрів благочинний обителі. У звіті є дані про те, що «Въ храмѣ же похоронены: Румянцевъ Задунайскій, Константинъ Острожскій, митрополитъ Петръ Могила и нѣскольکو малороссійскихъ гетмановъ» [48, с. 588–589]. У звіті групи зі Стахеївського єпархіального жіночого училища зазначено, що 18 червня 1912 р. було оглянуто гробниці видатних людей, які спочивають у храмі: митрополита Петра Могили та князя Костянтина Острозького, над могилою якого в заглибленні стіни підноситься оригінальний алебастровий скульптурний надгробок, котрий привертає увагу вчених. Цю групу супроводжував помічник благочинного о. Мойсей [15, с. 114]. Можливо, саме завдяки цьому все вдалось оглянути настільки детально та з поясненнями. Тим паче, доступ відвідувачів до надгробка Костянтина Острозького був обмежений і дуже дискусійний [Докладніше див.: 28, с. 103] за рішенням духовного собору Лаври. Для порівняння, у звіті Дмитрівської двокласної церковно-парафіяльної школи з Донської губ. (про 26 червня 1910 р., тобто якраз у проміжку часу між двома охарактеризованими екскурсіями) не вказано, чи надали групі супровід, хоча в ризницю пустили; окремо відзначені усыпальниці митрополита Петра Могили, графа Рум'янцева-Задунайського, згадано, що «Въ нижнемъ этажѣ храма – усыпальница княжескихъ родовъ, епископовъ, Гетмановъ, воеводъ, архимандритовъ Лавры» [52, с. 791]. Через своєрідність надгробка Костянтина Острозького те, що він потрапив до розряду «и др.» [52, с. 791] припустити складно.

Могили З. Іскри, В. Кочубея, над якими 1895 р. (тобто до приїзду всіх досліджуваних екскурсій) оновили надгробок [30], який 1909 р. став одним із пунктів гучних урочистостей літа 1909 р. з нагоди

200-річчя Полтавської битви [45], та – з 9 вересня 1911 р. – П. Столипіна розміщені в Києво-Печерській лаврі [53], котру не оминула жодна група.

Про перші поховання у звітах груп із Чернігівського (17 червня 1911 р.) [7, с. 727], Устюзького (7 липня 1912 р.) [31, с. 620] й Архангельського (20 квітня 1914 р.) [33, с. 360] єпархіальних жіночих училищ і Козелецької гімназії (30 травня 1914 р.) [4, с. 37] тільки згадано, що групи відвідали ці могили з більш чи менш точною локалізацією останніх у Лаврі.

У звіті групи з Одеського єпархіального жіночого училища (червень 1909 р.) зазначено, що в Лаврі при вході до Трапезної – чавунна плита з золоченим написом. Це – могила В. Кочубея та З. Іскри [48, с. 590]. Зміст самого напису не розкрито, на відміну від звіту групи з Дмитрівської двокласної церковно-парафіяльної школи (26 червня 1910 р., в якому йдеться, що біля стіни Трапезної дві чавунні плити з написами, що тут поховані «казненні невинно в 1708 году казацкіє чиновники Кочубей и Искра» [52, с. 791]. У звіті про тривалу екскурсію І чоловічої гімназії м. Варшави (4 липня 1913 р.) фрагмент про Київ належить одному з учнів, котрий написав від себе в першій особі, що помітив біля Трапезної церкви зовсім прості могили; на двох тільки покладено залізні плити, які вказують, що тут поховані останки В. Кочубея та З. Іскри, невинно потерпілих за донос на І. Мазепу Петрові Великому [58, с. 90]. Різничитання щодо кількості плит можна пояснити особливостями вигляду [37] надгробка.

Керівник групи зі Стахейвського єпархіального жіночого училища (17 червня 1912 р.) наголосив, що біля Трапезної розміщена могила «сподвижниковъ Петра Великого, его вѣрныхъ слугъ – Кочубея и Искры» [14, с. 70]. Також додав, що при вигляді чавунної плити, яка сповіщає про славні подвиги спочилих, одне за одним спливають далекі спогади минулого, цитуючи при цьому такі гостро оцінкові щодо козацтва рядки з «Полтави» О. Пушкіна: «Украйна глухо волновалась. / Давно в ней искра разгоралась. / Друзья кровавой старины / Народной чаяли войны, / Роптали, требуя кичливо, / Чтоб гетманъ узы ихъ расторгъ...» [14, с. 70; див. напр.: 55, с. 13]. Надалі, оповідаючи про те, коли розум Мазепи, «смушень жестокими мечтами», піднімав на Петра «знамя вольности кровавой», то за вірність та борг своєму царю зрадник І. Мазепа стратив обох і полягли «безвинный Кочубей, съ нимъ Искра тихій, равнодушный, какъ агнецъ жребію

послушный» [14, с. 70; Див. напр.: 55, с. 26, 28, 41], автор змішував власні слова зі словосполученнями з «Полтави», беручи останні в лапки чи дещо перефразовуючи. Отже, В. Головін сповна скористався нагодою висловити свою думку про З. Іскру та В. Кочубея. Наскільки її поділяли в групі, перевірити неможливо. Проте як священник, інспектор класів і законовчитель училища [28, с. 616] він, очевидно, мав змогу переконувати вихованок у подібному.

За час після похорону П. Столипіна Київ відвідали 11 із досліджуваних груп [4; 10; 14; 31; 33; 36; 44; 58; 71; 84; 85], як уже згадувалося, написано про це у звітах п'яти з них.

У звітах груп із Устюзького [31, с. 620] й Архангельського [33, с. 360] єпархіальних жіночих училищ та Козелецької гімназії [4, с. 37] простежується той самий підхід, що і до попередніх двох поховань.

В. Головін висловився значно стриманіше (лише, підкресливши, що груп поклонилася праху спочилого), ніж про З. Іскру та В. Кочубея, що поряд з ними знайшов вічний спокій убитий під час київських урочистостей голова ради міністрів П. Столипін, що його могилу, прикрашену зеленню та квітами, увінчує простий дерев'яний хрест (тимчасовий. – А. К.) із лаконічним написом «Петръ Аркадьевичъ Стольпинъ» [14, с. 70]. Г. Рожанський, окрім простого хреста, відзначив три – чотири вінки, просту огорожу, додав, що П. Столипіна вбила злочинна рука в присутності царя 1911 р. [58, с. 90], можливо, з пояснення керівника групи.

У згадуваному звіті Курської вчительської семінарії (за 1901 р.) згадується, що група бачила колону, поставлену на місці, де головнокомандувач військ Київського військового округу О. Дренгельн 15 липня 1888 р. під час огляду військ на урочистостях 900-річчя хрещення Русі, впав із коня й помер [27, с. 6–7]. На місці смерті генерал-губернатора, раптову смерть котрого, ймовірно, прискорила страшна спека [78, с. 303–304], вже 16 липня вирішили встановити пам'ятний знак. Наступного року на майданчику Володимирської гірки постав триметровий гранітний обеліск з позолоченим хрестом і огорожею (проект В. Ніколаєва) [24]. Вражень від огляду пам'ятника не наведено, втім, з огляду на ґрунтовність підготовки групи до екскурсії, ймовірно, керівник запланував включення колони до маршруту заздалегідь.

У звіті групи з Волинського єпархіального жіночого училища (1903 р.) згадується про

«вулицю жебраків», через яку пробиралися з території печер Києво-Печерської лаври до заїзду для прочан, де жили: «Впечатление отъ этого собрания людскихъ уродствъ и въ высшей степени жалостное, и поражающее» [80, с. 761]. Ту саму вулицю, де голосно кричали, навперейми просячи в перехожих милостині, цілі лави «нищихъ, слѣпыхъ, калѣкъ» [48, с. 590], хоча й без підсумку про враження від неї, відзначила й група з Одеського єпархіального жіночого училища 1909 р.

У звіті групи з Вятського єпархіального жіночого училища (1911 р.), підкреслено, що тяжко було дивитися на нескінченні страждання ряду «нищихъ калѣкъ» [21, с. 1093], але з указівкою на те, що вони розмішуються при вході в Лавру [21, с. 1093], можливо, біля Троїцької надбрамної церкви.

Керівник групи з Віленської I гімназії (в Києві побувала 1901 р.) М. Серебряков включив до звіту роздуми про те, що біля пам'ятника хрещенню Русі та на його сходових майданчиках у різних місцях сидять жебраки, «слѣпые и увѣчные» [63, с. 16], таких людей багато в Києві, особливо в Лаврі та поряд, вони вбогим виглядом пробуджують вічно приспану думку про те, що в суспільстві розкіш та витончений комфорт живуть поряд з безвихідним глибоким горем, а люди звикли й лише на словах вважають це ненормальним [63, с. 16–17]. Можливо, цими міркуваннями наставник поділився з екскурсантами і безпосередньо на місці.

Висновки. Аскольдова могила була хоч і не обов'язковою, проте важливою складовою екскурсійних маршрутів, не в останню чергу завдяки підкресленим у звітах історичній значущості, мальовничості, розміщенню біля однієї з доріг до Києво-Печерської лаври, а також не артикульованій, але відчутній у цих текстах повчальності завдяки нагоді поміркувати про зв'язок між смертю та життям. Нерідко найбільше враження справляло саме те, що «оживлювало» місце вічного спокою – дбайливо висаджені квіти чи кущі й прикріплені вінки, надгробки та написи на них як вияви шани до покійних, а також голоси пташок чи гра світла й тіні. Додатковою значущості відвідування Аскольдової могили набувало для тих, хто знайшов там знайомих діячів. Групи, котрі мали змогу провести на пам'ятці хоча б годину, встигали приділити увагу як Миколаївській церкві, так і кладовищу та спогляданню панорами. Екскурсанти не оминали й нагоди поспостерігати за

похоронною процесією чи поминальною відправою, що, власне, найповніше відповідає контексту похмурого туризму, хоч і в блідому відтінку. Фокуси переважної уваги склалися залежно від рівня підготовленості та настроїв екскурсантів. Доступ до склепу з надгробком Аскольда, ймовірно, залежав від режиму роботи церковного сторожа. Про відвідування храму під час богослужіння не йдеться в жодному з досліджуваних звітів, тож він не був пріоритетним у низці київських святинь.

Могили князівського подружжя в Михайлівському Золотоверхому соборі потрапили до звіту однієї з груп, очевидно, завдяки неабияким організаційним зусиллям та неформальному підходу її керівника. Наявність і докладність у звітах згадок про поховання в Софійському та Успенському соборах залежала також від того, чи супроводжували там групу додатково. Виключити, що інші екскурсанти оглядали, хоч, імовірно, менш уважно всі ці пам'ятки (за винятком надгробка князя Острозького, доступного з особливого дозволу), не можна.

(Не)згадування та оцінювальна частина характеристики у звітах могил З. Іскри, В. Кочубея та П. Столипіна, ймовірно, залежали від ставлення авторів до названих персоналій. Усі групи, у звітах яких ідеться про поховання З. Іскри та В. Кочубея, побували в Києві після врочистостей до 200-річчя Полтавської битви, котре, ймовірно, й актуалізувало могили як суспільнозначущі місця пам'яті.

Лише колону, встановлену на місці падіння О. Дрентельна з коня, що потрапила в поле зору однієї з найкраще підготовлених до поїздки груп, із погляду класифікації місць похмурого туризму можна віднести до «місць-святинь». Точки скупчення жебраків не мають окремого підрозділу в названій класифікації, ймовірно, потрапляли до звітів лише у виняткових випадках, проте згадки про них засвідчують інтерес екскурсантів і до такої сторони життя. При висвітленні місць, котрі можна вважати дотичними до похмурого туризму, в звітах про студентські та учнівські поїздки найбільше уваги приділено суто поховальним пам'яткам.

Перспективним є порівняння в контексті похмурого туризму досвіду екскурсантів у Києві та в інших населених пунктах уздовж маршрутів.

Список літератури:

1. Абрамов В. В., Тонкошкур М. В. Історія туризму: підруч. Харків : ХНАМГ, 2010. 294 с.
2. Абрамов Валерий Владимирович. URL: <https://cutt.ly/zAT5cML>
3. Адрес-календарь и справочная книжка Оренбургской губернии на 1908 год. Оренбург: губ. тип., 1908. 94 с. + прилож.
4. Бетлій О. В. Учнівські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Т. 169. С. 35–42.
5. Бублик В. Д. Путеводитель по Киеву. К. : Л. Идзиковский, 1894. 288 с.: ил., реклама.
6. Бугославский П. Летняя экскурсия воспитанниц Черниговского епархиального женского училища в г. Киев, по Днепру и в Козельщанский монастырь. *Черниговские епархиальные известия (ЕИ). Отд. неоф.* № 23. 1911а. С. 667–736.
7. Бугославский П. Летняя экскурсия воспитанниц Черниговского епархиального женского училища в г. Киев, по Днепру и в Козельщанский монастырь. *Черниговские епархиальные известия (ЕИ). Отд. неоф.* № 24. 1911б. С. 727–736.
8. Бугрій Є. В. Про термінології та типології похмурого туризму. Все про туризм. Туристична бібліотека. URL: <http://infotour.in.ua/bugrij.htm>
9. В. Т. Поездка учеников Пинского духовного училища во время летних каникул текущего 1903 года в г. Киев. *Минские епархиальные ведомости (ЕВ). Отд. неоф.* № 21. 1903. С. 502–509.
10. Вахтеров В. П. Предметный метод обучения. 5-е изд., доп. и испр. М. : Сытин, 1918. 387 с.: ил.
11. Всеподданейший отчет обер-прокурора святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1908–1909 гг. СПб. : Синод. тип., 1911. 266 с.
12. Всеподданейший отчет обер-прокурора святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1910 год. СПб., 1913. X, 338, 131 с.
13. Выпускницы Кишиневского епархиального женского училища. URL: <https://cutt.ly/FAL5nYY>
14. Головин В. На «Юге» России [Четвертая экскурсия воспитанниц Стахеевского епархиального женского училища в Киев и Крым летом 1912 года] (Продолжение). *Вятские ЕВ. Отд. неоф.* № 3. 1913а. С. 64–79.
15. Головин В. На «Юге» России [Четвертая экскурсия воспитанниц Стахеевского епархиального женского училища в Киев и Крым летом 1912 года] (Продолжение). *Вятские ЕВ. Отд. неоф.* № 4. 1913б. С. 104–117.
16. Головин В. На «Юге» России [Четвертая экскурсия воспитанниц Стахеевского епархиального женского училища в Киев и Крым летом 1912 года] (Продолжение). *Вятские ЕВ. Отд. неоф.* № 5. 1913с. С. 142–149.
17. Грабар М. В., Кашка М. Ю., Іваниця С. М. Сучасні перспективи розвитку «темного» туризму. *Інтеллект XXI*. № 2. 2021. С. 18–21. DOI: <https://doi.org/10.32782/2415-8801/2021-2.3>
18. Движение экскурсий. *Русский экскурсант*. № 2. 1914а. С. 77.
19. Движение экскурсий. *Русский экскурсант*. № 3–4. 1914б. С. 81.
20. Дневник экскурсанток-воспитанниц Харьковского епархиального женского училища. *Вера и разум*. Отд. 2. № 23. 1910. С. 702–708.
21. Домрачева В. В Киев через Москву (третья экскурсия воспитанниц Вятского епархиального училища) (Продолжение). *Вятские ЕВ. Отд. неоф.* № 50. 1911а. С. 1093.
22. Домрачева В. В Киев через Москву (третья экскурсия воспитанниц Вятского епархиального училища) (Продолжение). *Вятские ЕВ. Отд. неоф.* № 51–52. 1911б. С. 1116–1127.
23. Дьорова Тетяна Анатоліївна. URL: <https://cutt.ly/3AT6d0y>
24. Житный М. Как впервые праздновали Крещение Руси. 23.07.2021. URL: <https://cutt.ly/CAYdePd>
25. Заставецкий Т., Заставецька Л. «Похмурий туризм» як відображення трагічних подій у історії та культури народів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Географія*. 2011. Вип. 1 (29). С. 101–107.
26. Казьмирчук М. Меморіальний і ностальгійний туризм у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2016. Вип. 4. С. 20–31.
27. Кашменский Ф. Г. Поездка воспитанников Курской учительской семинарии в Киев и Чернигов на пасхальной неделе 1901 года. Курск : тип. Губ. правл., 1901. [2]. 118 с.
28. Кізлова А. А. Соціальні взаємодії населеників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври (1786 р. – перші десятиліття ХХ ст.) : дис. ... д-ра. істор. наук. 07.00.01 – Історія України. Львів, 2019. 633 с.
29. Краткое извлечение из отчета Ректора Холмской духовной семинарии – архимандрита Дионисия о состоянии семинарии за 1903/4 уч. Год (Окончание). *Холмско-Варшавский епархиальный вестник. Отд. 1*. № 40. 1904. С. 478–483.

30. Кучменко Е., Проценко Л. Поховання Іскри І. І. та Кочубея В. Л. 1708. Звід пам'яток історії і культури. URL: <https://cutt.ly/WA8MXEу>
31. Лавбенская Н. Воспоминание о поездке на юг России воспитанниц Устюжского Епархиального женского училища, окончивших курс учения в 1911–1912 учебном году. *Вологодские ЕВ. Приб.* № 21. 1913. С. 620–623.
32. Лебедев В. С. Дальняя экскурсия окончивших курс воспитанниц Вологодского епархиального училища в 1911 г. (Окончание). *Вологодские ЕВ. Приб.* № 14. 1912. С. 340–346.
33. Лелюхин И. Экскурсия воспитанниц Архангельского епархиального женского училища на Юг России. *Архангельские ЕВ. Отд. неоф.* № 16. 1914. С. 354–362.
34. Мальська М., Паньків Н., Ховалко А. Історія розвитку туризму : навч. посібник. Львів, 2016. 117 с.
35. Марта Мальська. URL: <https://cutt.ly/8AT7xFO>
36. Мглинцев Н. Ф. Из Холма в Москву, на Волгу, Каму, Урал и в Киев: экскурсия воспитанников Холм. учит. семинарии 1911 г. Холм: тип. Холм. св.-Богородицкого братства, 1912. 53 с.
37. Могила козацьких старшин Іскри і Кочубея (вул. І. Мазепи, 21) – пам'ятка історії (1708 р.). URL: <https://cutt.ly/ZA4kjdv>
38. Моисеев А. Религиозно-образовательная экскурсия учеников Тульской мужской гимназии в Константинополь 1910 года (заметки и впечатления участника экскурсии). *Тульские ЕВ. Отд. неоф.* № 39. 1911. С. 620–629.
39. М-ч Д. Паломничество учащихся Высокской и Колесниковской церковно-приходских школ в г. Киев (продолжение). *Полтавские ЕВ. Отд. неоф.* № 21–22. 1910. С. 1421–1427.
40. Н. Р. Впечатления экскурсантки (Продолжение). *Кишиневские ЕВ. Отд. неоф.* № 4. 1912а. С. 85–92.
41. Н. Р. Впечатления экскурсантки (Продолжение). *Кишиневские ЕВ. Отд. неоф.* № 5. 1912б. С. 117–121.
42. Отчет о состоянии Екатеринодарского епархиального женского училища за 1901/02 учебный год. *Ставропольские ЕВ. Прил.* № 5. 1903. С. 1–50.
43. Отчет о состоянии учебно-воспитательного дела в С.-Петербургском Александро-Невском духовном училище за 1908/9 учебный год. СПб. : Тип. Алекс.-Невск. общ. трезвости, 1910. 57 с.
44. Отчет о состоянии Ярославского Епархиального Ионафановского женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1911/12 учебный год. *Ярославские ЕВ. Ч. неоф.* № 9. 1913. С. 189–195.
45. Павленко В. В. Торжества в России, посвященные 200-летию Полтавской битвы. *Вестник РГГУ.* № 6 (86). 2012. С. 225–234.
46. Паломничество в Евр. Россию. *Забайкальские ЕВ. Отд. неоф.* № 18. 1913. С. 473–480.
47. Паломничество воспитанников Могилевской Духовной Семинарии в г. Киев. *Могилевские ЕВ. Ч. неоф.* № 20. 1911. С. 701–702.
48. Паломничество воспитанниц Одесского епархиального женского училища чрез Киев в Москву и Троице-Сергиеву лавру. *Херсонские ЕВ. Отд. неоф.* № 22. 1909. С. 585–595.
49. Паньків Наталія Євгенівна. URL: <https://cutt.ly/vAT7RSS>
50. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога. Скрижалі пам'яті / упоряд. В. Ульяновський, І. Карсим. К. : Либідь, 2003. С. 106–143.
51. Поездка учеников казанских гимназий к южным славянам: летом 1910 г. Казань : Изд. Казанского педагогического музея, 1912. 111 с.
52. Попов Ф. Экскурсия учеников Дмитриевской 2-х классной церковно-приходской школы в Екатеринослав, Киев и Полтаву. *Донские ЕВ. Отд. оф., неоф.* № 32. 1910. С. 783–793.
53. Проценко Л., Федорова Л. Поховання Столипіна П. А. 1911. Звід пам'яток історії і культури. URL: <https://cutt.ly/LA84Avz>
54. Путешествие учащихся в школе грамоты с. Глубокого, Переяславского уезда, в г. Киев на богомолье. *Полтавские ЕВ. Отд. неоф.* № 22. 1901. С. 1038–1041.
55. Пушкин А. С. Полтава: Поэма А. С. Пушкина: С портр. авт. и 4 ил. 9-е изд. СПб. : Ф. Павленков, [1906]. 64 с. фронт. (портр.), ил.; 15.
56. Радецкий И. Из отчета организатора экскурсий устюженской женской гимназии И. Радецкого о первой экскурсии учениц 7 класса гимназии по маршруту Рыбинск – Петербург – Киев – Москва с 5 по 22 июня 1910 г. *Устюжна: историко-литературный альманах.* 1995. Т. 3. С. 363–373.
57. Раевский П. Поездка воспитанников Семинарии в м. Любеч на торжество принесения Св. мощей Преп. Евфросинии, Княжны Полоцкой. *Черниговские ЕИ. Отд. неоф.* № 11. 1910. С. 404–407.
58. Рожанский Г. Киев // По России: Москва, Поволжье, Киев: зап. участников экскурсии 1913 г. под ред. дир. Варш. 1 муж. гимназии А. А. Бржезинского. Варшава: тип. Варшав. учеб. окр., 1914. С. 85–92.
59. Роздяловская А. Паломничество учеников Велемичской церковно-приходской школы, Мозырского уезда, во время летних каникул текущего 1902 года. *Минские ЕВ. Отд. неоф.* № 22. 1902. С. 505–513.

60. Роздяловская А. Поездка учащихся Велемичской церковно-приходской школы, Мозырского уезда, в гг. Киев и Чернигов летом в истекшем 1903 году. *Минские Ев. Отд. неоф.* № 8. 1904. С. 163–169.
61. Савченко А. Общеобразовательная экскурсия учащихся и учащихся Николаевской церкви церковно-приходской школы местечка Сенчи Лохвицкого уезда Полтавской епархии в город Киев. *Полтавские Ев. Отд. неоф.* № 26. 1904. С. 1000–1004.
62. Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. 7-е испр. и по современ. дан. доп. изд. К. ; СПб. : Оглоблин, 1900. XVI, 306 с.
63. Серебряков М. На южный берег Крыма. (Воспоминания участника-руководителя экскурсии учеников Виленской 1-й гимназии 1901 года). (Оттиски из отчета Вилен. 1-й гимназии за 1900–1 уч. год). Вильна : тип. Прав Св.-Дух. Братства, 1902. 82 с.
64. Слюсар С. Т. Еволюція розвитку туристичної галузі України. *Ефективна економіка.* 2014. № 12. 2014. URL: <https://cutt.ly/8AON96m>
65. Смирнов П. Ф. Первая экскурсия студентов СПб духовной академии по России. 5 июня – 23 июля 1903 г. СПб. : Меркушев, 1903. 16 с.
66. Соловьёв И. О. протоиерей Иоанн Григорьевич Наумович: очерк духовно-просветительной деятельности о. Наумовича с приложением портрета его. Москва : Унив. тип., 1893. 45 с.
67. Сургай О. Пам'ятник автору аграрної реформи. Арсеналець. 1994. 15 квітня.
68. Тарасова Н. В. Образовательный потенциал ученических экскурсий во второй половине XIX – начале XX в. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия IV.* 2014. Вып. 1 (32). С. 45–55.
69. Тонкошкур Максим Васильевич. URL: <https://cutt.ly/JAT5EOG>
70. Уставщиков Н. Из дневника семинариста. (Экскурсия воспитанников Красноярской Духовной Семинарии во Св. Землю летом 1908 г.). *Енисейские Ев. Отд. неоф.* № 17. 1909. С. 15–22.
71. Федоров М. 1914. Экскурсии Калужского реального училища в 1913 году. *Русский экскурсант.* № 1. 1914. С. 80.
72. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні : навч. посіб. К. : Вища школа, 2002. 195 с.
73. Федорченко Володимир Кирилович. URL: <https://cutt.ly/NSqLpeR>
74. Харанж Д. Несколько слов об экскурсии воспитанников Кишиневской Духовной Семинарии. *Кишиневские Ев. Отд. неоф.* № 50. 1910. С. 1812–1814.
75. Ховалко Анна Богданівна. URL: <https://cutt.ly/QAT7Ouu>.
76. Чеберда К. Образовательная экскурсия в г. Киев и Чернигов церковно-приходской школы х. Верескунов, Прилукского уезда. *Полтавские Ев. Отд. неоф.* № 24. 1903. С. 1031–1036.
77. Чернявский В. Паломничество учеников и учителей Чернятинской второклассной школы в г. Киев. *Подольские Ев. Отд. 2.* № 27. 1903. С. 913–920.
78. Шафаров С. Ф. Киевские торжества : сочинения. Кн. 1. СПб. : Русско-славянский книжный склад, 1892. С. 303–314.
79. Шафранский А. Паломничество воспитанниц Волынского епархиального училища в Почаев, Киев и Чернигов. *Волыньские Ев. Отд. неоф.* № 25. 1903а. С. 710–723.
80. Шафранский А. Паломничество воспитанниц Волынского епархиального училища в Почаев, Киев и Чернигов. *Волыньские Ев. Отд. неоф.* № 26. 1903б. С. 748–761.
81. Шафранский А. Паломничество воспитанниц Волынского епархиального училища в Почаев, Киев и Чернигов. *Волыньские Ев. Отд. неоф.* № 27. 1903с. С. 776–791.
82. Шнейдер Е. Экскурсия воспитанниц Оренбургских женских гимназий летом 1908 года. Оренбург : Мильберг, 1909. 27 с.
83. Щеглова А. Поездка в Киев и Чернигов воспитанниц Богословской церковно-учительской школы. *Тульские Ев. Отдел неоф.* № 13. 1904. С. 396–408.
84. Экскурсии учеников Мариупольского реального училища, учр. В. И. Гиацинтовым, и учениц Мариинской женской гимназии в Киев, С.-Петербург и Москву: Отчет руководителя В. И. Гиацинтова. Мариуполь : Гольдрин, 1914. 31 с.
85. Экскурсия воспитанников Варшавской VI гимназии в Киев. *Варшавский епархиальный листок.* Отд. 2. № 7 1912. С. 97–101.
86. Экскурсия воспитанников Вологодской духовной семинарии 10–21 июня 1911 года. *Вологодские Ев. Приб.* № 17. 1911. С. 404–407.
87. Экскурсия учащихся и учащихся Елецкой соборной двухклассной церковно-приходской школы в Киев (Сообщ. учит. П. Суздальского). *Орловские Ев. Отд. неоф.* № 34. 1910. С. 911–913.
88. Эль К. Экскурсия воспитанников и воспитанниц Харьковского училища слепых в Киев. *Южный край.* 12 июля 1904. № 8149. С. 5.

89. Kunwar, R., raj, Karki, N. Dark Tourism: Understanding the Concept and Recognizing the Values. *Journal of APF Command and Staff College*. № 2 (1). 2019. P. 42–59. DOI: 10.3126/japfsc.v2i1.26731
90. Light D. Progress in Dark Tourism and Thanatourism Research: An Uneasy Relationship with Heritage Tourism. *Tourism Management*. № 61. 2017. P. 275–301.
91. N. Поездка учащихся Городенской церковно-приходской школы в г. Киев. *Полтавские ЕВ. Отд. неоф.* № 28. 1902. С. 1229–1232.
92. Sharpley R. *Shedding Light on Dark Tourism. The Darker Side of Travel*. Bristol : Channel View Publications, 2009. P. 3–22.

Kizlova A.A. THE SITES OF DARK TOURISM IN THE REPORTS ON STUDENTS' AND PUPILS' EXCURSIONS TO KYIV (THE EARLY 20TH CENT.)

The article deals with the key features of the inclusion of the sites of dark tourism in the reports on the pupils and student excursions to Kyiv in the early 20th cent. Taking into account the fact that not all reports of excursions were published, the author examined published reports of 45 groups from different localities of Russian Empire. 12 groups represented women's eparchial special schools, 8 – gymnasiums, 8 – church-parish schools, 6 – theological seminaries, 2 each – spiritual schools and real schools, 1 each – charter school, theological academy, women's church-teachers school, railway special school and special school for the blind. Askold's tomb with the church, cemetery and surrounding landscapes was an optional, but an important part of the tourist routes. Tourists did not miss the opportunity to observe the funeral or requiem service, which, in fact, is most consistent with the context of dark tourism (in its pale shade). The focuses of attention depended on the level of skills and mood of the tourists. Graves in St. Michael's Golden-Domed, St. Sophia and Dormition Cathedrals were included in the reports, depending on the organizational efforts of the group leaders and whether somebody else accompanied the group there. The (non)mention and evaluation in the reports of the graves of Z. Iskra, V. Kochubey and P. Stolypin probably depended on the authors' attitude to the named personalities. All the groups, which mentioned the burial of Z. Iskra and V. Kochubey, visited Kyiv after the celebrations of the 200th anniversary of the Poltava Battle, which probably actualized the graves as socially significant places of memory. Only the O. Drenteln's column, in terms of classification of sites of dark tourism can be considered as the «shrine». Gathering places of the beggars do not have a separate subdivision in this classification and probably were reported only in exceptional cases, but mentions of them show the tourists interest of in this aspect of life. Most of the attention in the reports is paid to purely funerary monuments. The author sees the prospect in comparison of the experience of tourists in Kyiv and other localities along the routes in the context of dark tourism.

Key words: Kyiv in the early 20th cent., tourist, excursion, Askold's grave, tombstone, cathedral.